

Tanulmányok a gyermekkultúráról

Szerkesztette
Bús Imre

Szekszárd
2013

A tanulmánykötet a Gyermekkultúra Kutatócsoport
munkájának eredményeként került kiadásra

Kiadja a PTE IGYK és a Gyermekkultúra Kutatócsoport

Szekszárd, 2013

Lektorálta:
Dr. Sándor Ildikó

A kötet megjelenését támogatja:

PTE Alapítvány,
PTE IGYK,
PTE BTK,
ELTE PPK Neveléstudományi Intézet

A borítót tervezte:
Adorjáni Endre

ISBN 978-963-7305-59-7

Nyomdai munkák: Lugio Press Bt. Szekszárd

Tartalom

Kéri Katalin

„Okos asszony nem marad gyermek nélkül" – Anyai szerep, gyermeknevelés a 17–19. századi Magyarországon

A tanulmány – mely egy átfogó, nő- és nőnevelés-történeti kutatás része – változatos hazai források feltárása, összevetése és tartalmi összegzése nyomán rövid áttekintést ad arról, hogy a 17-19. századi Magyarországon melyek voltak azok a legfontosabb gondolatok, amelyek az anyai szereppel és (ennek elválaszthatatlan részeként) a gyermekvállalással, a gyermekek gondozásával és nevelésével kapcsolatosan megfogalmazódtak. Az egyházi prédikációk, a sajtócikkek, az életvezetési és orvosi könyvek, a pedagógiai szakmunkák és az irodalmi művek meglehetősen egybehangzóan közvetítették a kiindulási korszakhatárként választott kora újkortól a legújabb korig azt a gondolatot, hogy a nők legfontosabb feladata a gyermekszülés és a gyermekek gondozása, nevelése, és azt, hogy egy nép, egy nemzet sorsa (éppen emiatt) az anyák kezében van. Ez, a számos és igen különböző műfajú, zömmel férfiak által írt forrásból feltárható elgondolás olyan századokban volt uralkodó, amikor a nők számára alig, illetve csak jelentős erőfeszítések nyomán, a 19. század végére vált lehetővé a családi életen, a magánszférán túli szerepvállalás és önérvényesítés.

A téma nemzetközi és hazai szakirodalma

A nemzetközi kutatásokban az utóbbi évtizedekben számos olyan munka látott napvilágot, amelyek az anyai szerep különböző korokban és földrajzi területeken megragadható jellemzőivel, változásaival foglalkozik. Ez a tématerület **részét képezi** a család- és gyermekkortörténeti vizsgálódásoknak, és önálló, *gender* szempontú történeti elemzések is születtek az anya-

ságról. Ezek közül az egyik legnagyobb hatású, kutatásokat inspiráló, ugyanakkor vitákat is generáló, magyar nyelven is kiadott mű Elisabeth Badinter *L'amour en plus* (Szeretet ráadásként) című, 1980-as könyve[1]. A szerző nem kevesebbet állít – zömmel franciaországi forrásokra támaszkodva –, mint azt, hogy az anyai szeretet nem ösztönös, hanem változó és feltételekhez kötött. Műve második részében azt fejti ki, hogy az anyai szerep és az anyaság megítélése szempontjából a forradalmi átalakulást a 18. század utolsó harmada hozta el. Akkoriban szaporodtak meg azok a kiadványok Európa-szerte, amelyek a nők fő kötelességeként emelték ki a gyermekszülést, a gyermekekről való gondoskodást, a szoptatást. Véleménye szerint ennek a (férfiak által irányított) társadalom szempontjából a népességnövekedés előmozdítása, így a gazdaság teljesítőképességének növelése volt a célja, míg a nők egyenlőségük valóra váltását és boldogságuk megteremtését remélték attól, ha „jó anyák" lesznek[2].

Badinterhez hasonló következtetésekre jutott a pszichológus Shari Thurer[3], aki a kőkorszaktól napjainkig terjedően, történeti források és pszichológiai módszerek felhasználásával elemezte az anyaság és a szoptatás históriájának „mítoszait". Nézetei szerint a klasszikus görög világ vagy a reneszánsz Itália korántsem jelentett „aranykort" a nők számára, és a forrásokat szemlélve arra jutott, hogy különböző korok férfiak által kreált ideáljai az anyák és gyermekeik szempontjából gyakran ijesztő tartalmakat hordoztak. A „jó anyáról" szóló elképzeléseket ő időről időre folytonosan változó, egymást követő mítoszoknak tartja.

Az anyaság történetének feltárása más szerzők esetében is szorosan összekapcsolódik egyéb, a női viselkedésmódot befolyásoló tényezők feltárásának igényével. Gyakori például a külföldi szakirodalomban az anyaság és a leánynevelés történetének együttes vizsgálata[4], a nőideál, a feleség- vagy háziasszonyi szerep és az anyai feladatok összekapcsolódó jel-

1 Badinter, Elisabeth: *L'amour en plus*. Paris, Flammarion, 1980. Magyarul l.: *A szerető anya. Az anyai érzés története a 17-20. században*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1999. Artemisz Könyvek sorozat

2 Badinter: A szerető anya... i. m. 120-121. o.

3 Thurer, Shari L.: *Myths of Motherhood. How Culture Reinvents the Good Mother*. New York, Penguin Books, 1995.

4 L. például: Burstyn, Joan: *Victorian Education and the Ideal of Womanhood*. London, Croom Helm, 1980.;

lemzőinek feltárása[5], a gyermekszülések és gyermekhalandóság, valamint a születésszabályozás adatait gyűjtő és feltáró elemzések jelenléte[6], illetve a téma feminista irányzatok történetével kapcsolatba hozott áttekintése[7]. Az olyan, áttekintő igénnyel írott művek, mint Ann Allen legutóbbi munkája, a *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970. The Maternal Dilemma*[8] című könyv folyamatában és összefüggéseiben mutatják be több ország anyasággal, gyerekvállalással kapcsolatos eszményeinek és tényeinek az alakulását. (Allen leginkább Anglia, Franciaország, Németország és Hollandia adatait vizsgálta, külön figyelmet fordítva a törvénykezés, az állampolgári jogok alakulására éppúgy, mint például az anya-gyermek kapcsolat pszichológiai megközelítésére.) A francia tematikus nőtörténeti folyóirat, a Clio 2005-ben külön számot szentelt az anyaság történetének, benne különböző történeti korok és földrajzi helyszínek bemutatását nyújtja[9]. Az anyaság olaszországi[10] és németországi[11] történetéről is olvashatunk elemzéseket. Az utóbbi években pedig több, az anyaság történetével foglalkozó tudományos tanácskozás is volt a világ-

5 L. például: Jenkins, William D.: Housewifery and Motherhood: The Question of Role Change in the Progressive Era. In: Kelley, Mary (ed.): *Woman's Being, Woman's Place: Female Identity and Vocation in American History.* Boston, G. K. Hall, 1979.; Cogan, Frances B.: *The All-American Girl: The Ideal of Real Womanhood.* Athens, University of Georgia Press, 1989.

6 L. például: Banks, J. A. – Banks, Olive: *Feminism and Family Planning in Victorian England.* New York, Schokken Books, 1964.; McLaren, Angus: *Birth Control in Nineteenth Century England.* London, Croom Helm, 1978.; Soloway, Richard Allen: *Birth Control and the Population Question in England, 1877-1930.* Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1982.; Lewis, Judith S.: *In the Family Way: Childbearing in the British Aristocracy, 1760-1860.* New Brunswick, NJ., Rutgers University Press. 1986.

7 L. például: Antler, Joyce: Was She a Good Mother: Some Thoughts on a New Issue for Feminist Biography. In: Harris, Barbara – McNamara, Jo Ann (ed.): *Women and the Structure of Society: Selected Research from the Fifth Berkshire Conference on the History of Women.* Durham, Duke University Press, 1984.; Allen, Ann Taylor: *Feminism and Motherhood in Germany, 1800-1914.* New Brunswick, NJ., Rutgers University Press,1991. stb.

8 Allen, Ann Taylor: *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970. The Maternal Dilemma.* Houndmills, Palgrave Macmillan, 2005.

9 Maternité. Clio, 2005/11. Sous la direction Thébaud, Françoise – Knibiehler, Yvonne. http://clio.revues.org/index1427.html (A letöltés ideje: 2010.01.15.)

10 D'Amelia, M. (ed.): *Storia della maternita.* Roma – Bari, Laterza, 1991.

11 Allen, Ann Taylor: *Feminism and Motherhood in Germany, 1800-1914.* Brunsvick, NJ., Rutgers University Press, New 1991.

ban, a spanyolországi Oviedóban például 2008-ban rendeztek nemzetközi konferenciát erről a témáról[12].

Magyarországon több olyan tanulmány is született az elmúlt években, amelyek a 18-19. századi hazai nőtörténet forrásait elemezve az anyaság históriáját is érintik. Például ez a témája egyrészt László Zsófia 18. századi életvezetési tanácsadókönyveket elemző írásának[13]. Samu Nagy Dániel pedig tanulmányában[14] főként levelekre támaszkodva dolgozta fel az 1825-ben született König Róza anyaságának – sok tragédiával terhelt – élményeit.

Gazdasági-demográfiai változások az anya- és gyermekkultusz 18-19. századi kibontakozásának hátterében

Az ipari fejlődés és a kibontakozó kapitalizmus, illetve az azzal kapcsolatban álló népességnövekedés mint fő mozgatórugók ott álltak a 18-19. század fordulóján a gyermekek felé fordulás és az anyaság kultuszának kibontakozása hátterében. A korszak látványos népességszám-emelkedést hozott, amit számos európai országban a 18. század végétől mind pontosabbá és rendszeresebbé váló népesség-összeírások (népszámlálások) láthatóvá is tettek. A gazdaságtan és a demográfiai változások kutatói szerint nem egykönnyű eldönteni, hogy az ipari fejlődés és a piacgazdaság kiépülése vezetett a növekvő népességszámhoz, vagy ellenkezőleg: a piacgazdaság kialakulását éppen a növekvő népesség ellátásának igénye okozta, vagy mindkét jelenség egyszerre, egymással szoros kapcsolatban állva volt ok és eredmény is[15].

12 *Maternidades: Discursos y prácticas.* XIV. Coloquio Internacional de AEIHM – I. Coloquio Internacional de Grupo Deméter, Oviedo, 2008. nov. 6-8. http://www.aeihm.org/seminarios/index.htm (A letöltés ideje: 2009.05.16.)

13 László Zsófia: *„Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány..."* Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Budapest, Argumentum, 2007. 227-245. o.

14 Samu Nagy Dániel: König Róza, a feleség, a családanya és a dolgozó nő. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2005. 41-49. o.

15 A kérdés összefoglaló leírását l.: Worster, Donald: A népesedés és kapitalizmus történetéről. In: *A Föld határai.* Cambridge, Cambridge University Press, 1988. Az esszé digitális, magyarra fordított változatát l.: http://bocs.hu/ford/bocsf7.htm (A letöltés ideje: 2009.11.11.)

Az állam gazdagodását, a társadalom jólétét már a 17. században született merkantilista írásművek is kapcsolatba hozták a népesség növekedésével. Az angol Sir William Petty (1623-1687), John Locke (1632-1704), Sir William Temple (1628-1700), Charles Davenant (1636-1714) s a német Hermann Conring (1606-1681), Veit Ludvig von Seckendorff (1626-1692), Johann Joachim Becher (1625-1685) és más írók műveikben tudományosan próbálták igazolni „a nagyszámú népesség állami, politikai és főleg gazdasági előnyeit."[16] A fiziokrata szerzők többsége hasonlóan gondolkodott, ám a 18. században egyes szerzők már a túlnépesedés veszélyeire is figyelmeztettek. A kor jogi, politikai alapműveinek megalkotói, mint például a francia Montesquieu vagy az amerikai Franklin (1706-1790), a német Möser (1720-1794) sem nélkülözték műveikben a népesedés-elméletek kifejtését. Ebben az időben, 1776-ban jelent meg a skót Adam Smith (1723-1790) nagy hatású közgazdasági műve, az *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzeti gazdagság természetéről és okairól) című munka[17], amely az első rendszerezett gazdaságtudományi összefoglalás, és a nyugati világ egyik legnagyobb hatású könyveként tartják számon a kutatók. Smith szerint a nemzetek gazdagodásának alapja a munka, a népszaporulat pedig a rendelkezésre álló élelmiszerek és munkaerő-szükséglet függvénye.

A 18-19. század a népességelméletek egész sorának megszületését hozta, amelyek közül talán a legnagyobb hatású Malthus koncepciója. Malthus (1766-1834) – olyannyira támaszkodott számos elődje népesedésről vallott nézeteire, hogy egyesek szerint nem is lehet önállónak tekinteni gondolati rendszerét – sok kortársával ellentétben úgy gondolkozott, hogy a népesség szaporodása egyenesen gátolja az emberiség (a nemzetek) gazdagodását és boldogságát.[18] Ezzel kapcsolatos gondolatait 1798-ban megjelent (Tanulmány a népesedés törvényéről) című, óriási

16 Kovács Gábor: *A népesedés elmélete.* Debreczen, Hegedűs és Sándor Könyvkiadóhivatala, 1908. Társadalomtudományi és gazdaságtörténeti kutatások IV. Sorozatszerkesztő: Mandelló Gyula. 12. o.

17 A mű korai magyarországi kiadása: Smith, Adam: *Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól.* (Enyedi és Pólya fordítása) II. kiadás. Budapest, 1899.; Legújabb amerikai kiadása: Smith, Adam: *Wealth of Nations.* New York, Cosimo Inc, 2007.

18 Malthus, Thomas Robert: *Tanulmány a népesedés törvényéről.* Budapest, 1902. Nemzetgazdasági írók tára.

hatású művében fejtette ki. Szerinte az emberiség lélekszáma – ha nem akadályozza semmi – geometriai (exponenciális), míg a rendelkezésre álló élelmiszerek mennyisége csupán aritmetikai haladvány mintájára szaporodik. Ez annyit tesz, hogy „Az emberiségnek tendenciája van az élelmiszerek mértékén túl való szaporodásra".[19] Malthus elmélete (mely itt csupán érintőlegesen került említésre) egyik 20. század eleji hazai elemzője, Kovács Gábor szerint „a rokon- és ellenszenvnek éppen olyan sokfajta megnyilvánulását keltette maga után előbb az angol, majd más népek politikusai körében, akik a szegényügyi törvényhozással foglalkoztak, mint amennyire vele egyező nézeteket és vele szembenálló fejtegetéseket hívott egymással csatára azok körében, akik a népesedés kérdését egyedül és tisztán a gazdaságtani elmélet szempontjából vizsgálták."[20]

Franciaországban is szerzők egész sora foglalkozott a népesedés kérdésével, és némelyek – mint például az emberiség hajnalát a francia forradalomban meglátó[21] Jules Michelet az 1854-ben megjelent *Les femmes de la Révolution* (A nők a forradalomban) művében – összekötötték a téma vizsgálatát az anyaság és a nők helyzetének tárgyalásával. Michelet szerint a népesség 18. század végi növekedése például egyértelműen összefüggésbe hozható Rousseau filozófiai gondolataival, aki az anyaság természetes megélésére tanított, illetve a szalonok hasonló szellemiségével.[22] Michelet szerint a család lelke a nő, és a francia társadalom akkor újul meg, ha a társadalmi rétegek között „vegyes" házasságok jönnek létre, a fiatalemberek minél korábban és egészséges nőkkel házasodnak – akár a társadalmi helyzetüket tekintve alattuk álló nőket választva is feleségnek.

19 Idézi: Kovács Gábor: *A népesedés elmélete...* i. m. 23. o.
20 Uo. 29. o.
21 Miskolczy Ambrus: Jules Michelet, a próféta és a tanár. *Aetas*, 1999. 1-2. sz. http://www.aetas.hu/1999_1-2/1h-14.htm#P3276_911189 (A letöltés ideje: 2010.01.09.)
22 Michelet, Jules: *Les femmes de la Révolution*. Paris, Adolph Delahays Éd., 1855. 11. o. (Megjegyzés: kutatásaink során a mű második kiadásának google.books-ban közzétett elektronikus (fotózott) változatát használtuk.)

Hazai vélemények az anyai szerepről és gyermekvállalásról a 17–19. században

Az anyaságról sokféle forrás tudósít az újkori Magyarországon, kezdve a kora újkori előkelő hölgyek tollából való levelektől a 19-20. század fordulójának gazdag sajtóanyagáig. Feldolgozásaink során fontosnak tartjuk azt a szemléletet, amit Péter Katalin saját gyermekség- és nőtörténeti kutatásai alapján kiemelt az anyaság, az anyai érzés története vonatkozásában.[23] Nevezetesen azt a véleményét, hogy nem tartható az, a történetírásban az 1980-as évekig széles körben elterjedt gondolat – amelyet ő az Európa-centrikus, evolucionista szemlélet következményének tart –, amely szerint a felvilágosodás kora előtt mások, kevéssé erősek voltak az anyai érzelmek.[24] Saját, a 18. századi előtti korokkal kapcsolatos nő- és gyermekségtörténeti kutatásaink[25] is azt erősítik meg, hogy különböző történeti korszakokban és földrajzi területeken, más és más társadalmi és kulturális környezetben is évezredek óta meghatározó és a forrásokban többé-kevésbé meg is ragadható, erős érzelmekről van szó az anya- (szülő-) gyermek kapcsolatban. Az azonban vitathatatlan, hogy az írott források korábban sosem látott számban éppen a 18. századtól kezdve születtek az anyai feladatokról, a kisgyermekápolás és nevelés korszakban helyesnek tartott módszereiről, tartalmáról, és maga a gyermekszülés fontos értékké vált a felvilágosodás kori európai (nyugati) környezetben. Hazánkban több, ezzel a témával (is) foglalkozó munka valamely külföldi könyv átdolgozása volt, és jellemző az is, hogy irodalmi művek (például költemények) részletei vagy prédikációk szóltak az anyai feladatok jelentőségéről.

23 L. erről például: Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon. 16-17. század.* Budapest, L'Harmattan, 2008. 16. o.

24 Vö.: Badinter és Thurer fentebb idézett műveivel!

25 L. például az alábbi művek vonatkozó részeit: Kéri Katalin: *Holdarcú, karcsú ciprusok. Nők a középkori iszlámban.* Budapest, Terebess Kiadó, 2003; Ső.: *La mujer azteca.* In: *Iberoamericana Quinqueecclesiensis* 2. Eds.: Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón, Pécs, Universidad de Pécs, Centro Iberoamericano, 2004. 537-554. o. Uő. (szerk.): Anyaság című fejezet In: *Tollam szivárványba mártom...* Források az európai nőtörténet köréből az ókortól a 20. századig. Budapest – Pécs, NKA, 1999. http://kerikata.hu (A letöltés időpontja: 2012.12.01.).; Uő.: Gyermekkortörténet Spanyolországban. *Iskolakultúra*, 2004/10. 84-94. o. stb.

Első hazai forrásaink közül kiemelkedik Pázmány Péter a keresztény lány helyes neveléséről írott prédikációja.[26] Ebben kiemelte az anyák nagy felelősségét a gyereknevelést, a szoptatást illetően. Ez utóbbiról – hasonlóan az őelőtte élt ókori és középkori szerzők nagy részéhez[27] – Pázmány sem egyszerűen csak azt gondolta, hogy a táplálás a funkciója, hanem meg volt győződve róla, hogy a tejjel az erkölcsök is átszivárognak az újszülöttbe.

Szintén a témával kapcsolatos kora újkori forrásszövegek közül való Kolosi Török István 1630-ban Kolozsváron megjelent, a nőket dicsérő költeménye. Ebben az anyaságról az unitárius költő az alábbiakat írta a 9., *A procreatione prolis* című részben:

„53. Aszszonynak fövebb tiszti méhében fogadni,
Az fogadót magzatot hiven oltalmazni,
Ezértis szoktak többen hasonlókká lenni,
Az Annyokhoz, á kiknek méhekböl iöttek k i.

54. Innét esik gyakorta Anya ha goromba,
Fia vagy Leányais lészsz néki ostoba,
Ha penigh vagyon annak esze s-okossaga,
Részes lészen fiais ez szęp aiándékba.

55. Ellenbe ha az Atyák eszesek és böltsek,
Gyakortább ö gyermekek lesznek esztelenek,
Ha peniglen esznélkül azok szűkölködnek,
Tsak Anya legyen eszes bölts magzatok lesznek.

56. Azért szeretik inkább Anyák gyermekeket,
Mert tudgyák és ismerik mint saiát véreket,
Értik azokban lenni nékik töb részeket,
Hogy sem mint az Atyáknak, mert ök szülték őket.

26 Mint kell keresztyén leányt nevelni? In: *Pázmány Péter válogatott munkái.* Budapest, Lampel R. Könyvkereskedés, é. n. 267. o. (Remekírók képes könyvtára) 267-272. o.

27 L. a témáról a máig egyik legátfogóbb művet: Fildes, Valerie: *Wet nursing: a history from antiquity to the present.* Oxford, Blackwell, 1988.

57. Gyermekekis ez okon kedvelik Annyokat,
Legh nagyob indulattal hogy sem az Attyokat,
Az természet tanittya hogjr sok fáydalmokat,
Szenvettek ö érettek méhekben kínokat."[28]

Az anyatejes táplálás jelentőségét több versszakon át dicsőítette Török István.

Ugyancsak a 17. században, költeménye utolsó versszaka szerint 1689-ben íródott Felvinczy György már említett költeménye a jó gazdasszonyról. Ennek két szakasza, a 78. és 79. szól az anyák nevelési feladatairól, egyértelműen az ő kötelességükként megjelölve a gyermekek neveléséről való gondoskodást, főként a lányok esetében. Ez utóbbiakkal kapcsolatosan a szerző azt írta, hogy folyamatosan felügyelni kell rájuk az édesanyáknak, és munkára kell nevelni őket, hogy sohase legyenek restek. A nevelésről általában pedig a költeményben ez, az intézményesült nevelés melletti meglepően elkötelezett kijelentés áll:

„Gyermeki ha vannak, Edgyikét is annak, Nem hadgya tudatlanúl:
Ha talál Ischolát, Nem szánnya a' Summát, Nem neveli parasztúl:
Nem tartya csak othon, Hanem vagy szeget von, vagy emberséget tanúl."[29]

Orczy Lőrinc csaknem évszázaddal később, 1760-ban született, A' magyar szépekhezz című költeménye találó és kifejező leírását adja a „szorgos anyákkal" kapcsolatos korabeli hazai elképzeléseknek. Ebben a költő az alábbiakat írta:

„Dítsérem, szeretem én azon Szépeket,
Kik tudnak nevelni Isteni Képeket,
Világnak, Királynak adnak Tsemetéket,
'S ezeknek példásan tésznek jó letzkéket..."[30]

28 Kolosi Török István: Az aszszonyi-nemnek nemessęgéről, méltoságáról és ditsiretiről valo rythmusok. Kolozsvár, 1630. In: *Régi magyar költők tára XVII. század 4. Az unitáriusok költészete.* Sajtó alá rendezte: Stoll Béla, Tarnócz Márton és Varga Imre. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 457-483. o.

29 Felvinczy György: A' jo gazda-aszszonynak dicsireti. In. *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 13.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 122. o.

30 Orczy Lőrinc: *A' magyar szépekhezz.* (részlet) 1760.

Az anyasággal kapcsolatos egyik legfontosabb újkori forrás a hazai irodalomban Bessenyei György 1777-ben megjelent *Anyai oktatás* című könyve[31]. A szerző ebben a műben többféle szempontból is leírta az anyai szerep jellemzőit és az édesanyák feladatait. Angol és francia olvasmányaitól elrugaszkodva (amelyekben apa, és nem anya szerepelt a levelek írójaként) a magyar szerző egy „anya" kezébe adta a tollat, akinek a levelei – áttételesen – mutatják, hogy mennyi gondot, feladatot jelent egy (leány)gyermek nevelése. Az írásmű számtalan olyan részletet tartalmaz, amelyek kiemelik az anya gyerekgondozásban, nevelésben betöltött szerepének fontosságát, tulajdonképpen azt, a korszakban gyakran hangoztatott véleményt, hogy szerepe, hatása fontosabb, nagyobb, mint az apáé. Bessenyei nem hallgatta el az anyává válással járó testi-lelki megpróbáltatásokat sem. A VIII. levélben ezt a gondolatsort címezte Klarissának: „Ah, mennyi fájdalmat, mennyi rettegéseket szenvedünk érettetek! Mennyi titkos nyögéseket kell szenvednünk, míg gyenge testeteket kebelünkbe hordozzuk, rettegvén szivünkbe születtetéseteknek kétséges napjától. Édes, keserves nap, micsoda hányattatásban nem hozatik veled egy szülő anya, ki törődött szívének felével örömét várja, felével pedig utolsó szerencsétlenségét rettegi."[32]

1790 tavaszán Verseghy Ferenc, a magyar jakobinus mozgalom kiemelkedő alakja – a Claud François Xavier Millot (1726-1785) francia történész által írt történelemkönyv általa lefordított magyar kiadásának[33] elején – jelezte, hogy Millot munkáját *A magyar asszonyi nemzethez, úgymint a haza-gyermekek nevelőjéhez* címezi. Ő is úgy látta, hogy a szoptatás és az anyai felügyelet mellett való nevelés kiemelten fontos, és ajánlásában a spártai anyákat hozta fel példának, utalva rá, hogy erős gyermekeket csak erős asszonyok nevelhetnek.

31 Bessenyei György: *Anyai oktatás*. Szerk. Vajthó László. H. n. (Budapest), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. (1932) Magyar Irodalmi Ritkaságok 15. sz.

32 Uo. 73. o.

33 *A világnak közönséges története*. Irta frantzia nyelven Abbás Millot Ur, a lugdunumi academiának tagja. Első kötet: A' régi nemzetek. Hely nélkül [Pest], 1790.
(Megjegyzés: Millot 1772-73-ban Leidenben megjelent eredeti könyveinek címe: *Éléments d'histoire générale. Histoire ancienne. I-IV. Éléments d'histoire générale. Histoire moderne. I-V.*)

1791-ben kelt Komáromban Perlaki Dávid (1754-1802) evangélikus esperes könyve[34], amelynek gondolatait a szerző saját bevallása szerint külföldi könyvekből is merítette, mégpedig úgy, hogy az azokban talált szövegeket „szorosan se nem fordítottam, se mellette mindenekben meg nem maradtam"[35]. A könyvön érezhető Rosenmüller hatása, és a szerző maga említi elődei közül több neves pedagógiai gondolkodó alakját, akikre támaszkodott, például Locke, Rousseau, Fénelon, Rochow, Felbiger vagy Basedow nevét. Ez a mű, melyet Fehér Katalin „pedagógiaelméleti irodalmunk egyik korai, és igen becses darabjának"[36] nevezett – több olyan tanácsot is tartalmaz, amelyeket a szerző az anyáknak címzett. Több kortársához hasonlóan Perlaki felhívta a figyelmet a szoptatás fontosságára, és a kicsi gyermekeknél a szeretetteljes, de következetes (anyai) nevelés jelentőségére.

A 18. század közepétől kezdve mind több és több, gyermekváráshoz és szüléshez, a csecsemőgondozáshoz, szoptatáshoz és gyerekneveléshez tanácsokat adó, az anyai szerepre felkészítő és ahhoz segítséget nyújtó, főként *orvosi könyv* is született Magyarországon is. Kiss József fentebb idézett katekizmusa[37] egész szövegén végigvonul ez a téma, és a III. fejezetben külön is kifejtésre kerül a gyermekápolás és -nevelés. A szerző a pólyázástól a járástanításig minden lényeges kérdést érintett, hangsúlyozta a gyermek mint önálló lény fontosságát, a szülői odafigyelés, a tisztaság, a mozgásszabadság kiemelkedő szerepét. Fellépett a gyermekmunka, a gyermekbántalmazás ellen, és külön részeket szentelt az iskolába járás méltatásának, az iskolaépülettel szemben támasztott egészségügyi követelmények részletes kifejtésének.

1802-ben látott napvilágot Zsoldos János (1767-1832) Veszprém megyei főorvos nőgyógyászati könyve, az *Aszszony orvos*, amelyben a női betegségek leírása és gyógymódja ismertetése mellett hosszas részeket szentelt a várandósság, a szülés és a gyermekágyas időszak, illetve szoptatás témájának is. A szoptatásról másokhoz hasonlóan úgy gondolkodott,

34 Perlaki Dávid: *A' gyermekeknek jó neveléséről való rövid oktatás, mellyet a' szüléknek és gyermek tanítók' s nevelőknek kedvekért összve szedegetett*... Komárom, Weber Simon Péter Nyomdája, 1791.

35 Perlaki i. m. I. 9. o.

36 Fehér Katalin: Első magyar nyelvű pedagógiai kézikönyvek. *Könyv és Nevelés*, 2001. 1. http://www.opkm.hu/konyvesneveles/2001/1/cikk12.html (A letöltés ideje: 2010.01.25.)

37 Kiss József: *Egészséget tárgyazó katechismus a' köznépnek és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egésségjeket betsülni és őrizni*. Sopron, 1794.

hogy az az édesanya feladata, és csak akkor szabad dajkára bízni, ha valami miatt nem tud szoptatni a nő. A dajkákról ő is úgy vélte, hogy megválasztásuk csak igen körültekintően történhet, mert testi és jellembeli tulajdonságaik átszivárognak a tejjel a gyermekbe, és ezt abból a tanításból vezette le, hogy az ember temperamentuma az elfogyasztott ételektől függ. Sok elődjéhez és kortársához hasonlóan óvott a beteges és erkölcstelen szoptatóasszonyoktól, és többek között az alábbi példát hozta: „Hogy a' gyermekek dajkáik' nyavalyáit bé-szivhattyák arra példát a' mai Világba keresnem nem-is szükséges, minthogy kivált népesebb Városokban már 5. 's 6. esztendős gyermekek közt nem ritkaság frantzuból eredt nyavalyásokat, idő nap előtt bujálkodókat látni..."[38]

Ugyancsak 1802-ben Őry Fábián László átültetésében jelent meg Pozsonyban Christoph Wilhelm Hufeland (1762-1836) könyve[39], *Az anyákhoz való jótanács a gyermek testi nevelésének nevezetesebb pontjairól* címmel. A fordító munkáját egy édesanyának, Nagyajtai Cserei Ilonának (idősebb Wesselényi Miklós feleségének) ajánlotta.

A reformkor hazai sajtójában is gyakran foglalkoztak a cikkírók azzal a kérdéssel, hogy milyen is a jó anya, melyek a legfontosabb feladatai gyermekei nevelése, ápolása vonatkozásában, és megfogalmazódott az a kérdés is, hogy hogyan lehet a leányokat anyává nevelni, azaz az anyasághoz tartozó feladatokra a lányokat már gyerekkoruktól kezdve felkészíteni. 1825-ben a debreceni református főiskolán tartott székfoglaló beszédében[40] Zákány József (1785-1857) a nevelésről szólva azt mondta, hogy annak feladata elsőként az édesanyákra hárul, akik csak akkor nevelhetik jól gyermekeiket, ha műveltek, és nem csak „iminnen-amonnan összekapkodott nyelvbeli, muzsikai, asszonyi munkai kevés esméreteket" kapnak. Több kortársához hasonlóan a neveléstan professzora is kritikával illette a lánynevelést, és fontosnak vélte annak megreformálását.

38 Zsoldos János: *Aszszony orvos, mellyben a' szüzeknek, a' házas, terhes, szülő, szült, és koros aszszonyoknak nyavalyáik adattatnak elő.* Győr, 1802. 401. o.

39 Eredetileg: Hufeland, Christoph Wilhelm: *Guter Rath an Mütter über die wichtigsten Punkte der physischen Erziehung der Kinder in den ersten Jahren.* Berlin, 1799.

40 Zákány József: *Rövid beszéd,* melyet a nevelés tanító-széke legelső megnyitása alkalmatosságával hivatalába való beállíttatásakor tartott a helv. vallást tartók debreczeni nemes collegiuma oratoriumában Nov. 13. napján 1825. Debreczen, 1825. (Megjegyzés: A művet elemezte: Pukánszky Béla: Egy feledésbe merült magyar pedagógus – Zákány József (1785-1856) kísérlete az első magyar nyelvű neveléstudományi rendszer megteremtésére. *Pedagógiai Szemle,* 1984. 11. sz. 1099-1105. o.)

Staut József főhadnagy egy pár évvel később publikált írásában nagyon hasonló gondolatokat fejezett ki, mikor úgy fogalmazott, hogy az anyák feladata kiemelkedő, hiszen messzebb terjed a hatása, mint általában gondolják, különösen leánygyermek tekintetében. Szerinte „mindennemű gondolkozás mód, minden esméret, minden oktatás végetlen gyökeret ver a leány' szívébe, mellyet az anya közöl véle, 's gyönyörü gyümölcsöket hozand."[41] Figyelmeztetett azonban arra, hogy a fő az erényes életre nevelés, az arra való szoktatás, hogy a leány a neki kijelölt korlátok között maradjon, „mert semmi sincs nevetségesebb, mint azon aszszony-személy, ki olly rollét akar játszani, melly mind természettől, mind rendeltetésétől idegen."[42] A korszakban – hasonlóan, mint a történelem során annyiszor, a 18. századtól pedig különösen gyakran – folyamatosan taglalták a lapok azt a kérdést is, hogy szabad-e, vagy milyen esetben a gyermekek táplálását dajkákra bízni. A Felső Magyar Országi Minerva egyik 1830-as száma például azt írta, hogy az a rossz szokás harapódzott el Magyarországon is, hogy egyre több nő fogad szoptatós dajkát a csecsemője mellé akkor is, ha ezt nem indokolja semmi, sokaknál ez a jó vagyoni helyzet kifejeződése, és már a „kalmárnék és mesterembernék" is dadát kívánnak. A szerző szerint ez nem helyes, hiszen „az anyák, midőn gyermekeik szoptatásának terhe alól magokat könnyen felszabadítják, eggyik legszentebb s' ollyan kötelességöket hágják által, mellyet a' Teremtő maga mélyen béoltott szívökbe".[43] Csakúgy, mint sokan az ókori görög és római szerzők közül[44], a cikkíró is „több mint hihető"-nek tartotta azt, hogy a dajka jelleme is átszivárog a tejjel a gyermekbe, már csak ezért is elvetendő a dajkák alkalmazása. A jó anya tehát szerinte feltétlenül az a jellemes, odaadó asszony, aki a gyermekét maga szoptatja.

A Fillértár című újság egyik 1834-es azt taglalta, hogy milyen nagy befolyással vannak az édesanyák fiaik jellemének alakulására. A cikkíró sze-

41 Staut Jó'sef: Egy két szó a' Nevelésről. *Felső Magyar Országi Minerva,* 1830. Aprilisz II. k. 4. füzet 48. o.

42 Uo. 48. o.

43 A' szoptatós dajkák ellen. *Felső Magyar Országi Minerva,* 1830. Juniusz II. k. 6. füzet 220. o.

44 L. erről részletesen: Fildes, Valerie: *Wet nursing...* i. m.; Lloyd deMause: Sending to a wet nurse as a delegate of the destructive grandmother. In: Ő: *The Emotional Life of Nations.* New York, Karnac Books, 2002. 320-326. o.; Fildes, Valerie: The Culture and Biology of Breastfeeding: An Historical Review of Western Europe. In: Stuart-Macadam, Patricia – Dettwyler, Katherine A. (eds.): *Breastfeeding. Biocultural Persectives.* New York, Aldine de Gruyter, 1995. 101-126. o.

rint nem csak az apák, de az anyák is sokat tehetnek azért, hogy gyermekük csendes, meggondolt, jámbor és jó erkölcsű ember legyen, sőt, fiúk esetében az anyai hatás még fontosabb. A szerző ezt így foglalta össze: „ (az anya) soha ne feledkezzék arról, mennyi jót eszközöl gyermekeiben, jelesen a' fiúkéban, saját ájtatos életpályája, iparja, rendszeretete, csinossága 's takarékossága; mert a' fiú anyjához inkább szít mint apjához; amannak szelíd módja jobban hat sebes érzetire, 's fékezi vad szenvedélyit; tanácsa, vigasztalása, intése mély gyökeret ver szivében, 's nem felejti, mit javára mond 's teszen."[45] Kiemelkedő példaként Mátyás király, Goethe és Klopstok esetét említette, akikre az édesanyjuk (utóbbira a nagyanyja) tett jelentős hatást nevelkedésük során. Ugyanez a lap egy későbbi számában azt írta, hogy az anyai hivatás a legnagyobb dolog a világon. „Az emberiségnek egyetlenegy tökély adatott 's ezzel csak a' nő bír, mert az a' tökély az anyai szeretet. Ez valódi szikrája az Istenségnek, mert minden haszonleséstől és önségtől ment. Hasonlít az anyai szeretet azon férjfihoz, ki tölgyet ültet; ő ennek árnyában alig ha fog nyugodni, de a' tölgy megnő 's diszesíteni fogja az Isten' földét..."[46] Az anyai szerepet a szerző tehát az isteni teremtés részeként, legmagasztosabb feladatként láttatta, és az írás végén ezt nevezte a nő valódi rendeltetésének.

Ekkoriban írta *Nőjogtan* című művét a sárospataki Nyíri István. Ennek 22-25.§-a a szülők kötelességeiről szól. Ez, kora több más írásától eltérően, a gyermekek táplálását és felnevelését a *szülőpár* feladataként említi. Utalt rá, hogy ha csak „hideg okoskodás" alapján kellene dönteni, akkor az apák könnyen a nők kötelességei közé sorolnák a gyermek táplálását, márpedig az mindkét nembelieknek feladata. Természetesen elismerte, hogy az édesanya szülés után olyan szeretetet érez ösztöneiből fakadóan a csecsemő iránt, hogy arról gondoskodik, és ez akkor is megtörténik, ha dajkát fogad mellé, nem csupán ha ő maga szoptatja.[47] A férj pedig szerinte már csak azért is gondoskodni fog a gyermekéről, mert az „szeretett nőjéhez tartozó", és mert látta, milyen szenvedéseken ment át az asszony, mire a kicsi megszületett. „És mivel az ember minden tárgyat érteni, azok-

45 Az anyák' befolyása fiaik' gondolkozásmódjára. *Fillértár*, Pozsony, 1834. 1. évf. Március 8. 11. o.
46 Gondolatok a' házas életről. *Fillértár*, Pozsony, 1834. 1. évf. November' 1. 279. o.
47 Nyíri István: Nőjogtan. A' szépnem' természeti jusainak alaptudománya. Második Osztály. A' Nyelvtudományi, Philosophiai és Történetirási Osztályok értekezései. 1834-1836. In: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. Harmadik kötet. Budán, A' Magyar Királyi Egyetem' betűivel, 1857. 121. o.

ra értelmét fordítani, 's velek úgy bánni igyekezik, mintha azokkal értelmét közölni akarná: következik, hogy a' szülék, magokhoz hasonló kisdedökkel természet szerint úgy fognak bánni, mint értelmesíthetővel. És így őket értelmességre nevelik."[48] Kiemelte, hogy a szülőknek nem csak kötelességeik, de jogaik is vannak a gyermekekkel kapcsolatosan, és szerinte éppen ez is alátámasztja, hogy az apáknak is gondoskodniuk kell utódaikról, hiszen ha nem tennék, a velük kapcsolatos jogok is csak a feleségüket illetnék. Nőjogi szempontból igen korán fogalmazta meg azt, hogy a házasságkötés – mivel nem „állati indúlatok' kielégítése", hanem „emberi szerkezet" – olyan jogi lépés, amely nem teszi lehetővé azt, hogy egyik fél a másik jogaival visszaéljen. Igen korszerű módon fejtette ki azt, hogy a társadalomnak – ahhoz, hogy „népesedését fenntartsa" – törvényekkel kell garantálni a szülés segítését és magát a gyermeknevelést. Ez utóbbit úgy, hogy ki kell mondani „a' szülei nevelés' kötelességét mind a' két szülékre nézve", és síkra szállt amellett is, hogy a törvényhozóknak kötelességük „a' szüléknek gyermekeiktől akármi szín alatt való megfosztásait teljes erővel megakadályoztatni"[49].

Nyíri István értekezésének alapgondolata (vagyis mindkét szülő gyermeknevelési felelőssége) azonban szinte *egyedülálló* a korszak hazai irodalmában. Mint a korábbi évszázadokban, a reformkor legtöbb kútfőjében is az szerepelt, hogy a gyermek táplálása és nevelése (legalább is kisebb korában) az anyák dolga.

Herepei Gergely református lelkész egy halotti beszédében – kiemelve az édesanyák óriási társadalomformáló szerepét – 1836-ban azt fogalmazta meg, hogy „az anya a serdülő emberiségnek hazája, oskolája, világa s mindene", és síkra szállt az anyák műveltsége, jellemnevelő feladatai mellett éppúgy, mint az anyatejes gyermektáplálás mellett. Kifejtette azt is, hogy mindennek érdekében másfajta leánynevelésre, nőnevelő intézetek felállítására van szükség, mert ez a családoknak és az egész hazának is érdeke.[50] Schoepf Mérei Ágoston (1805-1858) is hasonlóan vélekedett egy 1844-es röpiratában, és gyermekorvosi tapasztalataiból (sok beteg kisgye-

48 Uo. 122. o.
49 Uo. 123. o.
50 Idézi: Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!" Nyilvánosság és nevelés a reformkorban.* Budapest, OPKM, 2006. 31. o.

rek szomorú példájából) merítve szorgalmazta a leendő anyák testi nevelését. Ő is kifejtette, hogy ha az anya egészséges, akkor a kisdedek legjobb tápláléka az anyatej.[51] A reformkori Magyarországon számos olyan egyházi prédikáció is megjelent nyomtatásban, amelyek az édesanyák feladatairól szóltak.

Az anyai hivatás magasztalása és a gyermeknevelési feladatok taglalása az 1848-49-es szabadságharc bukása utáni időszakban sem hiányzott az újságok hasábjairól, a beszédekből és röpiratokból, és alapvetően a szemlélet sem változott, csak a hangnem. Vagyis: a gyermekek ápolását, nevelését (ez utóbbit a lányok esetében kiemelten is) a szerzők többsége az édesanyák feladatának tartotta, és mindezt még emelkedettebb, még hazafiasabb módon tárgyalták, mint 1848 előtt. A reformkorhoz hasonlóan, még annál is inkább a rezignált korszakban többen a magyar anyákat tartották képesnek arra, hogy megmentik és felemelik a nemzetet. A Családi Lapok című újság 1852-es indulásától kezdve fontosnak tartotta, hogy az anyai hivatásról, az anyák nevelési feladatairól szóljon. Szabó Imre (1814-1881) *Anyai emlék* címmel közölte akkor készülő, *A falu őrangyala* című regényének[52] egy hosszabb részletét. Szabó Imre (aki élete későbbi időszakában püspök és akadémiai tag is lett[53]), a Katholikus Néplap alapító szerkesztőjeként, a Religio és Nevelés cikkírójaként csakúgy, mint különböző népies elbeszélések, színdarabok szerzőjeként elsősorban a falusi népesség erkölcsi nevelését tűzte ki célul.[54] Ebben, a lapban közölt regényrészletben azt fogalmazta meg, hogy a nő rendeltetése a szeretet és az anyaság. Szerinte az édesanya gyermekei iránt érzett szeretete messze túlszárnyalja az apáét, és éppen ez a túláradó szeretet teszi a nőt sok tekintetben a férfi fölé. Ugyanez a lap 1853-ban cikksorozatot közölt *Nőnevelési*

51 Schoepf Auguszt: *Néhány szó ártalmasan megalapult ártalmas gyermeknevelési hiányok körül magyar szülőkhöz.* Pest, Landerer és Heckenast, 1844. Idézi: Fehér Katalin: *„Neveljünk polgárokat!"...* i. m. 79. o. (Megjegyzés: A mű Schoepf négy oldalas ajánlásával együtt megtalálható volt Széchenyi István könyvtárában, aki a neves orvos nagy tisztelője volt. L. erről: Radó István: Gróf Széchenyi István könyvtárának töredéke Sopron sz. kir. város közkönyvtárában. *Magyar Könyvszemle,* 1938. április-június, LXII. Harmadik folyam 2. füzet, 120. o.)

52 Szabó Imre: *A falu őrangyala.* Eger, 1862.

53 Arcképes életrajzát, papi munkásságának, írói pályájának összefoglalást l.: a-ch.: A szombathelyi püspökség százados ünnepe. *Vasárnapi Ujság,* 1877. augusztus 19. XXIV. évf. 33. sz. 513-515. o.

54 Művei, például ez a regény megtalálhatók voltak a XIX. század végi népkönyvtárakban, miként például Papp Ivánné is írta az Adalékok az alföldi olvasókörök és népkönyvtárak történetéhez 1890-1914. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1957. Budapest, OSZK, 1958. 289. o.

levelek (Anyák számára) címmel. Ennek már első részében szerepelt az a gondolat, hogy a lányok esetében az édesanyát még a legbölcsebb atya sem pótolhatja, és a szerző („Julia") kiemelte a rendezett, keresztényi családi élet fontosságát, ezt nagyobb nevelő erőnek tartotta, mint bármilyen iskola vagy egyéb társadalmi intézmény szerepét. A cikkíró szerint az anya és gyermek kapcsolata a világ legerősebb köteléke, „nincs hasonló érzelem, és egyedül ez kiséri az embert egész a sirig".[55] Szerencsétlennek, keresztényietlennek és „természetlennek" nevezte a szerző azokat az anyákat, akik nem szoptatják a gyermeküket, és „idegen bérenczekre bizván kifejlésöket, neveltetésöket, kormányzásukat, csak különös kegyből, tán minden két-három hétben egyszer meglátogatván őket..."[56] élnek. Következő levelében Julia Unger dietétikai művére hivatkozott, és idézte Tertulliánust is az anyai feladatokkal kapcsolatosan.[57]

Egyik 1855-ös írásában Podmaniczky Frigyes is – éppúgy, mint előtte és utána sokan – az anyaságot tartotta a nő legfontosabb hivatásának. A korszak kiábrándult hangulatát, ugyanakkor bizakodását jól jeleníti meg a tőle vett alábbi idézet: „Nehéz megoldásu ugyan az anyai hivatás és feladat, de szép és tisztességes; kétszeresen az, ha süker korázza ügyekezetét. A haza neki köszönheti polgárait, neki köszönheti legnagyobbrészint, ha lelkes, s e mellett józan emberek keletkeznek, kik támogatva a roskadozni akarót, megmentik az összezúzott hajónak legalább vázát."[58] Ugyanerre az évtizedre, saját gyermekkorára, szüleire emlékezett memoárjában Jászai Mari, aki írásműve természeténél fogva az anyaság, a gyermeknevelés árnyoldalait is bemutatta, nem csupán pátosszal szólt az anyai hivatásról. Emlékei szerint édesanyja, aki sok gyermeket szült, nagyon nehéz életet élt: „1853-ban költöztünk be Győrbe. Nőttek a gyerekek és fogyott a kenyér. A büszke, nemes Keszey Julianna nem panaszkodott. Szoptatott, főzött, mosott, varrt reánk és hordta az ebédet az ura után oda, ahol az éppen dolgozott. Az ötödik gyerek után lankadni kezdett acélos ereje. Levágta „földet söprő" aranyhaját, mert „nem ért rá megfésülni". A *fiait* kel-

55 „Julia": Nőnevelési levelek. (Anyák számára) I. *Családi Lapok*, 1853. April. 15. Második évfolyam, I. félév 7. szám 311. o.
56 Uo. 311. o.
57 Uo. 313-316. o.
58 B. Podmaniczky Frigyes: Szerelem, szeretet és hölgyeink. *Család könyve*. Pest, 1855. I. évf. 9. o.

lett reggelenként az iskolába készíteni, hogy azok ne csak a „legokosabbak", hanem a „legcsinosabbak" is legyenek..."[59]

Döblingi tartózkodása alatt vetette papírra Széchenyi István azokat a gondolatokat az idős asszonyokról (anyákról), amelyek életében már nem, csak 1875-ben jelentek meg a kézirataiból szerkesztett *Önismeret* című kötetben. Soraival mélységesen elítélte azokat a fiúkat, akik édesanyjukat nem tisztelik, annak szavát nem fogadják meg, és rá csak mint „vénasszonyra" tekintenek.[60]

Anyának lenni a 19. század végén

A 19. század végén nagyot fordult a világ. A nők élete Európa-szerte jelentősen megváltozott. Hazánkban is fontos lépések történtek a nőemancipáció különböző területein, a nők minden korábbinál nagyobb számban léptek ki az „őstermelés" színteréről a munkaerő-piacra, növekvő számban voltak jelen a középiskolákban és egyetemeken, és ott találhatjuk őket a századforduló táján számos sportág művelői között és a legtöbb nyilvános társadalmi eseményen. Jelentős részük azonban a 19. század végén – jóllehet többé-kevésbé átalakult keretek között – továbbra is feleség és édesanya volt és olyan asszony, akire tetemes háztartási teendő és a gyermeknevelés legtöbb feladata is hárult. Fábri Anna azt írta minderről, hogy a század második felének jellemzője: „a lányok többsége férjhez megy, és lehetősége van betölteni a számára hagyományosan adott hármas szerepkört: feleség lesz, háziasszony és anya. A nőknek ez a hármas feladata ugyan megmarad (...), ugyanakkor számos vonatkozásban változást figyelhetünk meg a házi szerep tényleges mindennapjaiban."[61] A technikai és tudományos fejlődés, az óvodai-iskolai hálózat szélesedése, a kórházi betegápolás kereteinek bővülése, a készételeket, készruhákat árusító üzletek terjedése, a közlekedési változások mind-mind hozzájárultak a nők otthoni teendői-

59 *Jászai Mari emlékiratai.* Sajtó alá rendezte: Lehel István. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. (1927) 6. o.

60 Széchenyi István: *Önismeret. (Döblingi kézirataiból)* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T., 1875. 32-33. o.

61 Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866-1895.* Budapest, Kortárs Kiadó, 2006. 53. o.

nek, a háziasszony-feleség-anya hármas szerepkör feladatainak minőségi átalakulásához.

A nyomtatott forrásokból kirajzolódó „ideális nő" a korszakban egy olyan feleség volt, aki vezette a háztartást; nem csupán hozománnyal bírt, de a házasságkötés után is egész életében takarékoskodott; csinos és ápolt volt, és férje, gyermekei küllemére is ügyelt; nem volt pletykás és erkölcstelen; magát folyamatosan művelte, hogy férjének kellemes beszélgetőtársa legyen; és női mivoltához az elvárások szerint az is hozzátartozott, hogy gyermekeket szüljön és neveljen. A különböző női szerepek minél sikeresebb teljesítéséhez meglehetősen sok tanácsadó mű született, ezek sem tudták azonban áthidalni vagy megoldani azokat a társadalmi-gazdasági problémákat, amelyek a korabeli nők és családok életét nehezítették. Az újságokban szereplő mosolygós, karcsúra fűzött divathölgyek, az ünnepelt gyönyörű színésznők, a főúri családok luxus körülmények között élő tagjai, azaz a nyugodt, „ideális anyák", a tökéletes házaspárok és a mintafeleségek általuk közvetített képe a korabeli Magyarország asszony-milliói számára sok esetben csupán részlegesen követhető modellnek illetve elérhetetlen ábrándnak bizonyult.

Annak ellenére, hogy a századforduló táján a hazai nők száz- és százezrei is megjelentek az otthoni magánszférán kívüli életterületeken, a korabeli férfi és női szerzők nagy része továbbra is úgy vélte, hogy a családi élet minőségéért és a gyermeknevelés sikerességéért, sőt végső soron az erkölcsökért és a nemzet sorsáért leginkább ők a felelősek. Számos más kortársához hasonlóan 1880-ban De Gerando Antonina ezeket a gondolatokat vetette papírra *Nőtan vagy az asszonyi hivatás tudománya* című munkájában: „Nevelni, az új nemzedéket az előbbeninél jobbnak teremteni, ez az anyák feladata, kezökben van a haza sorsa."[62] Szerinte a „család lelke az asszony, kit a természet maga a szeretetnek és önfeláldozásnak teremtett. Innen aztán hatalma. Nem csak a gyermeknek sorsa, de még a férfié is e gyönge nő kezében van."[63] Könyve nyolcadik, *A nő mint anya* című fejezete már bevezető mondatában a nő „legszentebb, legmagasztosabb hivatásá"-nak nevezi az anyaságot. A szerző szerint az erkölcsi nevelést csakis az anya adhatja meg igazán gyermekeinek, a testi és a szellemi fejlesztést

62 De Gerando Antonina: *Nőtan, vagy az asszonyi hivatás tudománya.* Kolozsvár, Stein János, 1880. 8. o.

63 Uo. 15. o.

lehet csak sikeresen másokra bízni, de valójában az anya fő kötelessége a nevelés.[64] A fejezet tartalma valójában gyermeknevelési tanácsok egész sorozata, olyanoké, amelyek a XIX. század végén számos neveléstani, gyermekgondozási és egyéb műben szintén megfogalmazódtak.

Nők világa című könyvében Szabó Richárd is úgy vélte, hogy a nők legfontosabb feladata az anyaság, a gyermeknevelés, kötete utolsó levelei erről a témáról íródtak.[65] Hasonlóan gondolkodott M. Kalocsa Róza, aki szintén úgy fogalmazott, hogy a nők legfontosabb feladata a gyerekeik nevelése, sőt ezt tulajdonképpen *egyedül* az édesanyák felelősségeként említette. Ezt írta: „A gyermek helyes nevelése első és fő kötelessége az anyának, amely elől minden más érdeknek hátrálnia kell, mert legtöbb esetben az anyai nevelés hinti el a gyermek jövendő boldogságának magvát, az anya felelős érte, hogy gyermekéből áldozatkész családtag, jó honpolgár és becsületes ember váljék."[66] Kifejtette, hogy mennyire fontos az édesanya személyes példaadása, a saját jellemének nemesítése, hibáinak javítgatása. Ugyanezt emelte ki többek között írásában egy másik korabeli szerző is: „Míg tehát az anya nem szűnik meg gyermeke, férje, mások előtt a képmutatót, hízelgőt adni, addig falra hányt borsó minden szava, gyermekénél siket fülekre talál. Így nem nevelhet a gyermekből nyílt, őszinte, igaz embert. Tisztességes rendszeretetet, pontosságot, elővigyázatot, előzékeny viseletet, igazmondást, tisztességes beszédet mind-mind az anyjától kell, hogy elleshesse a gyermek. Csak így fogja ezeket megtanulni, megszeretni, megtenni. Szoktatni kell erre. (...) a szoktatás előfeltétele pedig a példaadás. A gondos anya sokat ad magára, számot vet minden tettével, jó példával jár elöl; sűrűn fordul meg a gyermekszobában, intéz, óva ápolja, rászoktatja ama követendő jókra, miknek ő eleven példája..."[67] A Nemzeti Nőnevelés egyik 1898-as cikkében hasonló gondolatokat fogalmazott meg a szerző, Krompecher Irén. Kifejtette, hogy az anyaság a nők „szent kötelessége", és nekik kell igazságra, engedelmességre, hitre nevelni a gyermekeket. Erre nem tartotta igazán megfelelőnek sem a felfogadott nevelőnőket, sem pedig a férfiakat, ez utóbbi véleményét így indokolta: „Hogy a nők a gyermeknevelésre hivatottabbak a férfiaknál,

64 Uo. 64-65. o.
65 Szabó Richard: *Nők világa.* Pest, Petrik Géza kiadása, 1871. 107-110. o.
66 M. Kalocsa Róza: Az anya. *Családi Kör,* 1875. május 28. 493. has. (Idézi: Fábri Anna (szerk.) *A nő és hivatása* II. i. m. 71. o.)
67 Szöllősi Jenő: Anyák hibái. *Tanügy,* 1895. aug. 1. és szeptember 1. (Idézi: Fábri Anna (szerk.) *A nő és hivatása* II. i. m. 81. o.)

az bizonyításra nem szoruló állítás. Hiszen maga a természet is erre utalja az anyát, bármily állású legyen is az."[68]

Ez a szemlélet az 1896-os II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus előadásaiban is gyakorta megjelent. Például Geőcze Sarolta (1862-1928) is – aki a nőnevelés, a női műveltség emelésének lelkes szószólója volt – azt mondta egyik előadásában, hogy „az élet arra tanít, hogy a családok boldogulásának vagy romlásának főtényezője a nő. Megesik olykor, hogy a családot a családfő szenvedélye: a kártya, a bor vagy egyéb juttatja a tönk szélére; csakhogy ez kivétel. Okos, munkás, kötelességérző asszony még az ő gyenge férjét is vissza tudja terelni a kötelesség útjára; s a tiszta lelkű, vallásos, munkás, kötelességérző nő körül valami oly tiszta erkölcsi légkör képződik, a melyben a szenvedély meg nem él; a melyben a férfiúi lélek is megtisztul; az ily nő férjét mindig vissza tudja téríteni elhagyott tűzhelyéhez (...) Az ilyen anya mindig el tudja hinteni gyermekei lelkében a jó magot; s az ilyen anya gyermeke nem lehet sem önző, sem vallástalan..."[69] Geőcze tehát mindenért a nőt tette felelőssé többszörös értelemben a családi életet illetően. A kacérkodó, zsúrokra és partikra járó, „modern" asszony „típusát", akinek a gyermek nyűg, és csak a szórakozások érdeklik, az előadónő a „régi", a hagyományokhoz ragaszkodó, önzetlen és önfeláldozó nőhöz hasonlította. Határozati javaslatában még a fentebb idézett gondolatoknál is karakteresebben fogalmazott: „Mondja ki a kongresszus, hogy tekintettel ama körülményre, hogy a család alapítás nehézsége, valamint a családi kötelékek bomlása, de a többi társadalmi bajok, talán az öngyilkossági esetek szaporodása, stb. sőt a sikkasztások is nagy részben a nők erkölcsi nevelésében gyökereznek, kivánatosnak tartja, hogy a nők nevelésével foglalkozó tényezők az egész vonalon működésükben a fősulyt a nők erkölcsi nevelésére fektessék."[70] Szerinte a fő probléma ugyanis az, hogy a lányokat nem arra nevelik, hogy tűrjenek és uralkodjanak a vágyaikon, és a szülőknek az iskolával együttműködve ki kell fejleszteni a lányok kötelességérzetét. A kongresszus Családi nevelési szakosztályában Komócsy Józsefné mindehhez még azt tette hozzá, hogy a gyerekek

68 Krompecher Irén: Anya és nevelőnő. *Nemzeti Nőnevelés*, 1898. február XIX./2. 81. o.
69 Geőcze Sarolta: A leányok erkölcstani nevelése az iskolában II. In: Nagy László – Beke Manó – Kovács János (szerk.): *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet, Pest, Petrik Géza kiadása, 1871. 1219. o.
70 Uo. 1223. o.

képzőművészeti nevelése is az édesanyák feladata, mert „az ő műigényei szerint formálódik az egész háztájék arczulata, ő képes azt lakályossá és vonzóvá tenni és a mit nagyon akar – valljuk meg őszintén – annak még a férj oppozicziója sem bir soká ellenállni..."[71]

A tanító- és tanítónőképzők számára kiadott *Olvasókönyv* Gyulai Pál egyik, Vörösmarty Mihály édesanyjának bemutatását nyújtó írásával próbálta megjeleníteni a növendékek előtt az „ideális anya" képét, a költő verséből (az 1847-ben írt *Szegény asszony könyve* címűből) vett idézettel alátámasztva Csáty Anna jószívűségét, takarékosságát, ugyanakkor nehéz sorsát.[72]

A korábbi keresztény írásokból és prédikációkból már ismert nőideál, a Szűzanya követésének fontossága is töretlenül jelen volt a 20. század elején a keresztény nyomtatott művekben. Jeney Ernő 1902-ben kiadott *Ünnepi, vasárnapi és alkalmi egyházi beszédek* című prédikáció-gyűjteményében az áll, hogy kora asszonyainak meg kell tanulniuk Mária erényeit.[73]

A nő a magyar közmondásokban című, 1903-as cikk több más téma mellett az anyaság kérdését is érintette. A szerző szerint a nő hivatása szerint anya, hitves és háziasszony, és ezek közül a legszebb és legnehezebb az anyai hivatás. Bár az író elismerte, hogy ez mindenütt a világon így van, hazafias pátosszal emelte ki, hogy „ez a szó, »édes anyám« oly jellemző arra a benső viszonyra, mely a magyar anya és gyermeke között van, hogy nincs más nyelv a földön, mely ezt hasonló gyöngédséggel ki tudná fejezni."[74] Több, az anyával kapcsolatosan megfogalmazott – zömmel negatív tartalmú közmondás után – a cikk anyasággal összefüggő fejtegetései ezzel a közmondással zárulnak: „Okos asszony nem marad gyermek nélkül."[75]

1911-ben, amikor a Nemzeti Nőnevelés egyik cikke – az 1908-as iskoláztatási adatokra támaszkodva – a mintegy három milliós női analfabétizmus adatait és következményeit elemezte, a szerző, Sebestyénné Stetina

71 Özv. Komócsy Józsefné: A művészeti nevelés a családban. In: *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója* I. kötet i. m. 320. o.

72 Gyulai Pál: Vörösmarty anyja. In: Kiss Áron – Komáromy Lajos – Péteffy Sándor (szerk.): *Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképzők első osztálya számára.* Budapest, Dobrowsky és Franke kiadása, 1891.183-186. o.

73 Jeney Ernő: Boldogasszony fogantatása ünnepére. In: *Ünnepi, vasárnapi és alkalmi egyházi beszédek.* Győr, Győregyházmegyei Könyvsajtó, 1902. 1-10. o.

74 Relkovič Mita: A nő a magyar közmondásokban I. *Nemzeti Nőnevelés*, 1903. február-március, 24./2-3. 121. o.

75 Uo. 122. o.

Ilona áttételesen tulajdonképpen megfogalmazta azt, hogy miben is látja a nők (legalábbis az alsóbb néposztályok asszonyainak) legfontosabb kötelességeit. Azt írta, hogy az ő tudatlanságuk, babonás gondolkodásuk azért probléma, mert így „a maguk és családjuk egészségének megtartásáról, megvédéséről, gyermekeik gondozásáról, ápolásáról halvány fogalmaik sincsenek", s ebből „a nemzet életét és erejét fenyegető komoly veszedelmek származhatnak".[76] Kiemelte, hogy ezen a leány-ismétlőiskolák hálózatának teljes kiépítésével és iskolán kívüli háztartási, gazdasági, egészségügyi tanfolyamokkal, tanító(nő)k által tartott népnevelő előadásokkal, közművelődési egyesületek szervezésével lehetne segíteni, hiszen az újabban szervezett leány-középiskolák, illetve az egyetemek csak egy szűk kisebbség számára jelentenek művelődési, előrelépési lehetőséget. Más, korabeli források tartalmával összevetve ezt az írást, világosan kitűnik, hogy a magyarországi női népesség nagyobb hányadáról a korszakban úgy gondolkodtak, hogy ők a családok összetartói, a gyermeknevelés igazi felelősei, rajtuk áll a nemzetépítés, az ország erősítése, a „nemzetmentés".

A XX. század elején a Feministák Egyesületében többször is hangzott el olyan előadás, amely – fordított módon – szintén ugyanerre, vagyis az anyák, a nők otthoni kötelezettségeire utalt. Egy 1909-es felolvasásában Ungár Dezsőné így fogalmazott: „a családanyának a társadalomban csak kötelességei vannak, ellenben jogai nincsenek. Őt terheli a gyermeknevelés, a háztartás gondja és sok más egyéb kötelezettség, amellyel szemben valóban igazságtalanság a teljes jogtalanság."[77]

Felvilágosító művek a gyermekgondozásról és nevelésről

Az ezekhez hasonló munkák mellett a kötelező iskoláztatás bevezetése nyomán a 19. század utolsó negyedében inkább az olyan művek száma nőtt hazánkban, amelyek szerzői a kisgyermekek testi neveléséhez, a csecsemőkori ápolásához, a szoptatáshoz adtak tanácsokat az édesanyák-

76 Sebestyénné Stetina Ilona: Nőnevelés – nemzetnevelés. *Nemzeti Nőnevelés*, 1911. január XXXII/I. 3. o.

77 Ungár Dezsőné: A nők választójoga az anya szempontjából. *Nemzeti Nőnevelés* 1909. január-február XXX/I-II. 87. o.

nak.[78] A fővárosban adták ki például 1876-ban Wittmann Lázár *A gyermekápolás rövid kézikönyve tekintettel a hazai viszonyokra* című könyvét.[79] Az egészséges kisgyermek testi ápolásával kapcsolatosan ez a könyv – hasonlóan a korábban megjelent szakmunkákhoz – az alábbi fejezeteket tartalmazta: a kisgyermek bőrápolása, ruházata, fekhelye, tápláléka, a szoptatás, dajka, fogzás, elválasztás. E tárgyköröket azonban alaposabban, bővebben tárgyalta a szerző, mint elődei. Ez is javarészt a századvégre óriási fellendülést megért orvostudomány eredményeinek volt köszönhető, és e tételt látszik igazolni olyan új témák tárgyalása a könyvben, mint például a „védhimlőoltás". A könyv második fele – szintén a gyermekgyógyászat nagymérvű fejlődésének köszönhetően – a beteg gyermek ellátására, táplálására vonatkozó jó tanácsokat tartalmazott. E részben megtalálhatjuk – és mai szemmel nézve különös érdeklődésünkre tarthat számot – a pépek, gyógyfürdők, helyes étrendek, gyógyszerek és lázcsillapítás bemutatását. Wittmann hosszasan boncolgatta művében a dajkaság intézményét, igazoló okmányokat követelt a pénzért szoptató nőknek, hogy a gyermek táplálását jól láthassák el. Amíg ez nincs, a dajkák nem szoptatnak, írta Wittmann, hanem „... tehéntejjel, kenyérrel, burgonyával, szopózacskóval, (...) mákfőzettel jól tartatik (t. i. a gyermek). Igy elszundikál; a beálló hasmenésre nincs tekintet; pedig emiatt vagy a falun megy tönkre, vagy elsatnyult állapotban hozatik vissza az anyának."

Jóllehet, a korszak szakmunkái[80] szinte egybehangzóan kiemelték az anyatejes táplálás jelentőségét, esetenként nehézkes volt a szoptatás, a bérdajka fogadása pedig nehezen megoldható, sok problémával járó feladat volt, miként a fenti idézet is mutatja. Éppen ezért fontos segítséget jelentettek a szoptatni nem tudó édesanyáknak a gyermektápszerek. 1909-ben a „Nestlé-liszt" kiválóságát bizonyítandó, az alábbi „olvasói levél" jelent meg az Új Idők hirdetés rovatában, egy Szabolcs megyei asszony tollából:

78 L. például az alábbi műveket erről a témáról: Pukánszky Béla: *A gyermek a 19. századi neveléstani kézikönyvekben*. Pécs, Iskolakultúra, 2005.; Kéri Katalin: A Nagyenyedi Bethlen Könyvtár kisdedneveléssel foglalkozó könyvei. *Egészségnevelés* 1997/2. 93-96. o.

79 Wittmann Lázár: *A gyermekápolás rövid kézikönyve tekintettel a hazai viszonyokra*. Budapest, 1876.

80 L. például: Horváth Elek: *Orvostudori értekezés a szoptatás kötelességéről*. Dissertatio inaug. med. de officioe lactationis, Pest, 1833.; Dubay Miklós: *Miért szoptassa az anya önmaga gyermekét?* (A »budapesti orvosi kör« által jutalmazott pályamű.) Budapest, 1887.; Berger Ignácz: *A csecsemő tápláltatásáról és azon káros hatásokról, melyek a nőre háramolhatnak, ha az nem szoptat, habár egészsége azt megengedné. Népszerű dolgozat gondos anyák számára*. Budapest, 1889. stb.

„Négygyermekes családanya vagyok s mind a négy gyermekemet emberi tej kizárásával mesterséges uton az Ön gyermektáplisztjével neveltem fel. Mint gyógyszerész hitvesének módomban állott különféle táplisztet ismerni, de örömömre szolgál Önt a felől biztosíthatni, hogy egyedül az Ön tápliszţjében nem csalódtam. (...) Én körülbelül 220-250 doboz Nestlé-lisztet használtam el gyermekemnél és így az eredmény tekintetében feljogosítva érzem magam kritikát gyakorolni. (...) Fogom is használni kis fiamnál továbbra is, de minden ösmerősömnek mindenkor nyugodtan fogom ajánlani..."[81] Egyes források azt mutatják, hogy a korszak orvosai nem minden esetben értettek egyet az ilyen fajta gondoskodással. Leszner Rudolf például egy 1902-es tanulmányában azt fogalmazta meg, hogy az egészséges anyától meg kell követelni, hogy gyermekét maga szoptassa. Szerinte ez az anyák legfőbb társadalmi kötelessége, amelynek teljesítése gyermeke erkölcsi életére is kihatással lesz. Szenvedélyes hangon ítélte el a gyermeküket nem szoptató nőket: „az emberek, úgy látjuk, igen gyakran czuczlit dugnak a gyermek szájába s idegen tejjel táplálják, vagy éppen mesterséges keverékkel, Nestle-féle liszttel, vagy hasonló mással tömik meg gyomrát. Pedig nem emberi felsőbbségük bizonyítéka, ha kulturánkból folyik is, hogy a gyermekeket anyjuk nagyobb megterhelése nélkül is fölnevelhetjük, a minthogy az sem nemesbedett erkölcseink példája, hogy az anya kötelességét más személlyel fizetésért végeztetjük."[82] 1909-ben kiadott könyvében[83] Berend Miklós szintén írt a mesterséges táplálás hátrányairól is.

A család, a szülők számára több könyv és cikk közölt helyes nevelési, viselkedési mintákat, ahogyan 1878-ban Cseh Károly is, aki *Egészségügyi levelek egy anyához*[84] című művében 59 levélben fordult a testi és lelki nevelés problémáival az édesanyákhoz. Könyve rendkívül sokrétű, figyelme szinte mindenre kiterjed, levelei érdekesek, és műve olvasását tárgymutató könnyíti meg, amelyben – számos más fogalom között – az alábbiakkal találkozhatunk: tej, táplálék, szoba, testalkat, ruházat, terhesség. A témák tehát a „régiek", tárgyalási módja, választott műfaja: a levél azonban Cseh Károly munkáját érdekes, újszerű olvasmánnyá tette.

81 *Uj Idők* 1909. július 25. XV/30. 88. o.
82 Leszner Rudolf: Az anyatej. *Természettudmányi Közlöny*, 1902. 34. kötet 50. o.
83 Berend Miklós: *A szoptatás, a mesterséges táplálás és a csecsemőkori bélbajok*. Az egészség könyvtára VII. Budapest, Franklin, 1909.
84 Cseh Károly: *Egészségügyi levelek egy anyához*. Budapest, Busehmann F. Nyomdája, 1878.

A századfordulóhoz közeledve mind jobban szaporodtak a hasonló könyvek. 1897-ben adták ki fordításban Braidwood Murray P. *Anyák tanácsadója és útmutatója gyermekeik ápolásánál*[85] című művét. Témakörei a fentiekben tárgyalt könyvekével szinte megegyezőek, kötete értékét emeli, hogy azt olyan mellékletekkel látta el, amelyek kétségkívül hasznosíthatók voltak a mindennapi gyermekápolásban: táblázatban foglalta össze például az életkor és a súlygyarapodás összefüggéseit. Írásán mindvégig jól látható, hogy orvosi, biológiai és technikai felfedezésekben, újításokban jártas, olvasott szakember volt, erre utalnak hasonlatai is, mint ezt az alábbi idézet is bizonyítja: „Az ujszülött csecsemőt olybá tekinthetni, mint egy tömb élő földanyagot, mely különféle alkatrészekből (sejtszövetekből) áll s melyet, helyes gondozással, egészséges lénnyé lehet fejleszteni, de viszont igen egyszerű eszközökkel fokozatosan hirtelen is meg lehet semmisíteni."[86] A könyv összefoglalja az anyák kötelességeit, melyek közül az első, hogy önmaguk egészségére vigyázzanak, a második, hogy gyermeküket tejjel és meleggel lássák el, a harmadik pedig, hogy gyermekük egészségére felügyeljenek.

A kicsik és nagyobbak otthoni foglalkoztatását szolgálták a századfordulón már mind nagyobb számban kapható gyermekjátékok, mese- és ifjúsági könyvek[87] illetve újságok. A gyermekirodalom külföldi remekei mellett a századfordulóra elkészült Benedek Elek *Székely Tündérország* (1885) című mesegyűjteménye és egyik legjelentősebb műve, az öt kötetben kiadott *Magyar mese- és mondavilág* (1894-1896), 1902-ben útnak indult Sebők Zsigmond Mackó ura[88] és Móra Ferenc *Az aranyszőrű bárány*[89] című műve.[90] Több más neves hazai író és költő is készített ebben az időszakban remekbe szabott ifjúsági regényeket, gyermekverseket és ismeretterjesztő munkákat. Ezek mellett a Kis Újság, a Jó Pajtás, a Hasz-

85 Braidwood Murray P.: *Anyák tanácsadója és utmutatója gyermekeik ápolásánál.* Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1897.

86 Uo.

87 L. Komáromi Gabriella: *Elfelejtett irodalom. Fejezetek a magyar gyermek és ifjúsági próza történetéből. 1900-1944.* Budapest, Móra, 2005.; Drescher Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek* (1538-1875) Budapest, A Magyar Bibliophil Társaság Kiadása, 1934.

88 Sebők Zsigmond: *Mackó úr első utazásai.* 1902., majd Uő.: *Dörmögő Dömötör az országban.* 1912.

89 Móra Ferenc: *Az aranyszőrű bárány.* Szeged, 1902.

90 L. erről például: Trencsényi László: Kalauz a reformpedagógiák tanulmányozásához. In: *Reformpedagógiai olvasókönyv.* Szerk.: Uő. Budapest, 1993. 10. o.; Fülöp Géza: *Olvasók, könyvek, könyvtárak.* http://posalajos.com/pdf/mek.oszk.hu_fulop_geza.pdf (Letöltés: 2008. 07. 25.)

nos Mulattató, a Vasárnapi Ujság melléklapjaként 1873-ban indított, Beniczky Irma-szerkesztette Kis Vasárnapi Ujság, a Pósa Lajos és Benedek Elek alapítószerkesztők által gondozott Az Én Újságom, a már említett Magyar Lányok és más lapok[91] is számos hasznos olvasnivalót nyújtottak a gyerekeknek.

Népességszabályozás; csecsemő- és gyermekvédelmi intézkedések a századfordulón

A gyermekápolási szakkönyvek hazai kiadására éppúgy, mint az egészségügyi hálózat kiépítésére, a felvilágosító munkára a 19. század végén Magyarországon égető szükség volt, hiszen a korabeli statisztikák és elemzések szerint európai viszonylatban kimagaslóan nagy volt a csecsemő- és gyermekhalandóság, aminek fő okai között a szakemberek, például egy cikkében Szigethy Karolina, az alábbiakat jelölték meg: „a szegénység, a tudatlanság és babona, a táplálás módja, rossz ápolás, rossz levegőben tartás".[92] Ő idézte azt az adatot is, amely szerint 1000 öt éven aluli gyermekből Magyarországon az 1870-es évek végén átlagosan 411 halt meg. Más szerzőkhöz hasonlóan ő is aláhúzta a szoptatás jelentőségét: „Minden anya, ki fizikailag képes gyermekét szoptatni, s ezt fontos ok nélkül bármi ürügy alatt elmulasztja, bűnt követ el gyermeke ellen, mert egészséges anyának a tejét a világnak semminemű tápláléka sem pótolhatja".[93] Nem csupán a csecsemő- és gyermekkori halálozások száma, hanem a gyakori magzatelhajtások is aggasztották a kor gondolkodóit.

A dualizmus korszakának második felében több ízben is születtek olyan jogi rendelkezések, amelyekkel a törvényhozók igyekeztek ezeknek elejét venni. 1901-ben például betiltották valamennyi olyan készülék és szer forgalmazását, amelyek a női termékenység meggátlását szolgálták.[94] A rendelet indoklásaként a miniszter azt emelte ki, hogy az ilyen eszközök

91 Erről a témáról l. például: Kocsy Anikó: *Forgó bácsi, Benedek apó meg a többiek. A gyermek- és ifjúsági lapokról röviden.* http://www.epa.oszk.hu/01300/01367/00027/kocsy.html (Letöltés: 2008. 07. 25.)

92 Szigethy Karolina: az anyák és a gyermekhalandóság Magyarországon. *Nemzeti Nőnevelés,* 1882. február VI. 484-487. o. (Idézi: Fábri Anna (szerk.) *A nő és hivatása II.* i. m. 76. o.)

93 Uo. 77. o.

94 *Magyarországi rendeletek tára, 50981. sz. belügyminiszteri rendelet.* Budapest, Toldi, 1901. 547. o.

ártalmasak az egészségre, sértik a közönség erkölcsi érzékét, és károsak a társadalomra népesedési, és ez által közgazdasági szempontból is. Az 1914:XIV. sajtótörvény szerint sajtóvétségnek számít a gyermeknemzést meggátló vagy magzatelhajtó szerek hirdetése.[95] A magzatelhajtást és művi fogamzásgátlást azonban nem lehetett megszüntetni. Egyes területeken különösen jelentős arányú volt az elvégzett „műtétek" száma, és ezt úgy a korabeli elemzők, mint napjaink kutatói gazdasági okokkal magyarázzák.[96]

A korabeli cikkek szerint a városokban munkát vállaló nők megélhetési gondjaik miatt éltek a magzatelhajtás különböző módszereivel, bár sokan közülük házasságon kívül is világra hozták gyereküket, akik nem egyszer az árvaházakban, az országos menhelyek egyikén kötöttek ki. Éppen ezért fontos lépés volt, hogy 1901-ben komoly gyermekvédelmi intézkedéseket hoztak hazánkban, és ennek nyomán, 1905-ben megalakult az országos Gyermekvédő Liga.[97] 1908-ban 18 gyerekmenhely működött Magyarországon, és 1909-ben – a sajtó jelentése szerint – megérkezett a menhelyre az 50 000. gyermek.[98]

A szélsőséges adatok, a gyermekvállalással- és neveléssel kapcsolatos problémák ellenére is – az általunk vizsgált korabeli források alapján – megfogalmazható, hogy a 19. század végi Magyarországon az itt élő nők (családok) millióinak fontos volt gyermekeik egészségben, tisztességben való felnevelése. Számos forrás tükrözi az anyai odafigyelést, a beteg vagy elhalt gyermekek miatt érzett aggódást illetve nem múló fájdalmat. Ritka forrástípusként a korszakban még olyan, édesanyja által kisgyermeke fejlődéséről írott naplóval is találkozhatunk, mint Teleki Irén 1889-es, kisfiáról, Félixről írott feljegyzései.[99] Ezekből nem csupán gyermekkor-történeti, hanem az anyaságra vonatkozó gondolatokat is bőven kiolvashatunk.

95 1914:XIV. tc. 24. § b. pont. In: Mandel Károly: *A nőkről szóló magyar törvénycikkek Szent Istvántól napjainkig (1000-1928)* Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1929. 421. o.

96 Több tanulmány elemzi például egyes baranyai falvak, vidékek (Ormánság) ezzel kapcsolatos adatait. Az értekezés szerzője a baranyai református falvak századvégi magzatveszejtési eljárásairól írt a *Honismeret*, 1995/1. számában, 57-59. o.

97 E témáról l.: Sarbak Timea: *A gyermekkor története Magyarországon a XX. század elején – a Gyermekvédelmi Lap tükrében*. Szakdolgozat. Pécs, PTE BTK, 2001. kézirat

98 Aranyossi Magda: *Lázadó asszonyok – A magyar nőmunkásmozgalom története 1867-1919*. Budapest, Kossuth, 1963. 15. o.

99 L. erről: Borbíró Fanni: Félix – egy szerencsés gyermek első fél éve. In: *Évek és színek*... i. m. 49-57. o.

Összegzés

A 17-19. század közti időszakban hazánkban is számos írásmű foglalkozott (egész terjedelmében vagy részleteiben) az anyaság, a gyermekvállalás, a gyermekek gondozása és nevelése kérdéseivel. Ezek a források egyértelműen bizonyítják, hogy e tématerületek egymás nélkül nem vizsgálhatók és értelmezhetők, mint ahogyan nem lehetséges gyermekkor-történeti kutatásokat tágabb értelemben vett társadalom- és eszmetörténeti, nevelés- és nőtörténeti alapok és keretek nélkül sem végezni. A feltárt, különböző terjedelmű és műfajú, szerzőiket és közzétételi fórumaikat illetően is igen változatos szövegek eddigi vizsgálata azt hozta felszínre, hogy a XX. század előtti Magyarországon a nők legfontosabb szerepének az anyaságot tekintették, és a gyermekeket világra hozó, őket gondozó és nevelő édesanyákat az elemzett művek szerzői szinte egybehangzóan az egész nemzet, tágabb értelemben az emberiség sorsáért tették felelőssé. Mindezt olyan történelmi korszakokban, amikor a politikai és gazdasági életben egyértelműen főleg a férfiak rendelkeztek széleskörű lehetőségekkel és döntési jogkörökkel. Kutatásaink további célja ennek a dichotómiának az árnyaltabb, forrástani és módszertani szempontból is széleskörűen megalapozott értelmezése.